

УДК 725 (477.82)

АРХІТЕКТУРНІ ТРАДИЦІЇ НАРОДНО – ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА ВОЛИНИ – XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ

Тарасюк І. І., асистент, аспірант

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Тел. (0332) 72-34-67

Анотація. В статті розглянуто архітектурні традиції в народно – житловому будівництві Волині XIX – поч. XX століття. Характеристика конструкційних рішень, будівельних технік, принципів будівництва. Взаємозв'язок будівельних технік житлових та господарських споруд.

Ключові слова – будівництво, зруб, споруди, конструкція.

Проблеми дослідження. На основі проведених досліджень проаналізувати та систематизувати конструктивні особливості будівництва Волинського Полісся. Виявити характерні архітектурно-мистецькі традиції регіону.

Мета роботи. Аналіз будівництва народно-житлових споруд Волинського регіону.

Завдання роботи. Осмислення і класифікація принципів будівництва житлових та господарських будівель, а також виявлення архітектурно-історичних традицій.

Народна архітектурна спадщина Волині XIX – поч. XX століття характеризується значним типологічним рядом традиційного селянського будівництва. Їх поділяють на декілька груп: житлові (хати, курені, колиби), господарські (клуні, комори, кліть, стебка, гумно), виробничі, культові, громадські; зумовлений цей поділ з урахуванням природних умов, господарської діяльності, історичним розвитком будівель, необхідних для забезпечення життєдіяльності селян.

В своїй архітектурі господарські та житлові будівлі зберегли багато архаїчних рис і ознак: стовпові конструкції стін, сохи, різноманітні способи перекриття дахів. Збереження відбулось внаслідок певної ізольованості в минулому території, низького рівня економічного розвитку.

Основним будівельним матеріалом на Поліссі служило дерево (сосна, дуб, рідше осика або береза), з якого споруджували житлові і господарські будівлі, всі конструктивні частини житла – зруб, стелю, з часом – підлогу, а в деяких місцях і фундамент, а також дах. В більшості районів Волині – сосна, хоча в ряді сіл хата з осики, яка будувалась на сухому місці, вважалась сухішою, теплішою і довговічнішою. Дуб використовувався переважно для фундаменту, підвалин, «тиблів»

Поширенню дерев'яного будівництва сприяла і легкість обробки дерева, зведення з нього споруд. Крім того, менша, порівняно з кам'яними спорудами, теплопровідність стін, їх сухість і можливість заселення приміщень відразу ж після завершення будівництва також сприяли їхньому широкому побутуванню, незважаючи на те, що вони досить швидко гнили і легко знищувалися вогнем.

Особлива увага приділялась зведенню стін, від вирішення яких залежав зовнішній вигляд будівель, їх міцність і довговічність.

На Волині користувались двома будівельними техніками – зрубною і каркасною. Часто вони могли бути застосовані на одній споруді або садибі. При будівництві житлової частини перевагу віддавали зрубним конструкціям.

Піщані ґрунти, високий рівень ґрунтових вод зумовили необхідність будівництва фундаментів. Каміння не було, його заміняли дубові палі («штандари», «штимпалі», «пні»).

В більшості споруд долівка була глинобитна. Виняток становили комори («кліти»), підлогу тут клали з півкругляка або грубих дошок, защемлених в пазах підвалин, покладених на «штандари», які виступали часом до 1,5 м над землею. Встановлювались «штандари» на кутах, а при потребі і посередині прогонів стін. При значних розмірах будівлі робили суцільні фундаменти з палів [1].

У пізніший період (кінець XIX – поч. XX ст.) при будівництві фундаментів монументальних споруд з привозного каменю або цегли в окремих місцях встановлювались палі. Згодом їх могли обмуровувати, і в цих місцях виникали потовщення – пілястри, які нагадують традиційне фундаментування з палів. Зустрічались також і хати, де підвалини покладені безпосередньо на землю.

На підвалини та фундамент використовували дуб або зрідка смолисту сосну. В'язались вони спочатку у «простий замок». Збільшення розмірів житла, що в свою чергу, викликало потребу більш жорсткого кріплення основи за допомогою «складних замків» з зубом. Одночасно ускладнюються і з'єднання вінців. До другої половини XIX ст. вінці в житлових спорудах в'язались у «простий замок». Випуски на кутах стають менш популярні із застосуванням у житловому будівництві пиломатеріалів (до кінця XIX ст. будували з бруса або кругляка) і модою на «чистий кут», де застосували з'єднання «риб'ячий хвіст», врубка в «лапу» чи «канюк» («французький замок»). Такі з'єднання були відомі й раніше, але зустрічались переважно в культових спорудах, поміщицькому чи містечковому житлі.

В кінці XIX століття та на початку XX століття значне поширення дістала каркасна техніка. Між дубові стовпи, що вкопувались або ставили по кутах будівлі на підвалини, закладали дилі, плахи. Ззовні та зсередини стіни обмазували глиною. Були відомі дві техніки обробки таких стін: «внакидку» і «через дилі».

Обробка стін «внакидку» полягає в тому, що в нерівні горбасті дошки, дилі, кругляк (заповнення каркасу) забивали дерев'яні кілочки. Потім всю поверхню такої стіни закидали сумішшю полови або короткої соломи з глиною.

У селах Великому Обзирі, Стобихві Камінь-Каширського району на Волині, трапляються хати каркасної конструкції («в шули»). В селах Маневицького району зустрічаються хати з господарською спорудою, де в житловій частині використано традиційні стовпи з пазами, а в стійлі - стодолі їх замінюють розміщені поруч сохи і стовби, між якими закладено стіни з бруса та кругляка. Всі конструктивні елементи взаємопов'язані за допомогою найпримітивніших засобів (врубок, кілків). Дах опирається на три сохи, вкопані в землю, через розвилки яких пропущено балку («трам», «сліж», «сволок»). На неї покладені «ключини» так, що нижні кінці кріпляться до каркасу стін [1].

В цілому за своїми пропорціями та планувальними рішеннями каркасні споруди не відрізнялись від ідентичних зрубних. Технологічно легші у виконанні, вони набули широкого розповсюдження.

При зрубній техніці будівництва на стіни йшов оброблений кругляк або брус. При скріпленні вінців використовували кілки з твердих порід дерев, щілини затикались мохом. Крім того, для ущільнення швів вибирають («друть») «драчку». В старих будівлях «драчку» вибирали з верху вінця. Волога, яка потрапляла на стіну, затримувалась у цих виїмках, що прискорювало процес гниття. З кінця XIX ст. будівельники почали вибирати «драчку» з низу бруса.

Зруб житла найчастіше ставили на «штандартах» – закопаних у землю смолистих соснових колодах, що піднімаються над ґрунтом на 30–50 см. Це був своєрідний фундамент, необхідний на болотистому ґрунті. Щоправда, хати бідних селян не завжди мали такий фундамент: частіше «штандари» встановлювали тільки на кутах або ж підвалини клали просто на землю.

На Волинському Поліссі переважають чотирьохсхилі дахи. На 1/3 висоти дах заломлений, закінчений двома перехрещеними кроквами, взятими в щиту в формі рогів. Трикут-

ний проміжок між ними зашальований дошками з віконцем або хрестом, через яке виходив дим, а пізніше, коли почали ставити «комини» (димові труби), лише освітлювалось вогнище.

Зустрічаються хати (село Копилля Маневицького району), дах яких тримається на півсохах, на які настелено переклад. На нього спираються тонкі крокви («ключики»). Це єдиний на Західному Поліссі давній спосіб перекриття, який досі зберігся.

На півночі Волині також є хати, причілки яких спрямовані до вулиці з відступом до 7 метрів. Особливістю таких будівель є те, що над причілковою стіною продовжується до 1,5 м виступ даху («капіж»). Утримується він на продовжених поздовжніх брусах. Такі піддашки зручні для зберігання городини, сіна, відпочинку людей під час дощів і в спеку.

У південних районах стіни житла, крім комори, обмазувались глиною. Проміж ними були побілка або обмазування стіни навколо вікон. Спочатку просто для ущільнення віконних заповнень, і згодом обмазка доповнювалась примітивними узорами по контуру, як правило, з кругів. До елементу декору стін, які зустрічаємо на Поліссі, слід віднести затискування випусків зрубу на шестигранник (при зрубі з пів кругляка – на п'ятигранник). Низькі (130–140 см) входи в житло, як правило, на оформлялись [2].

Пізніше, в кінці XIX та початку XX століття з'являються ганки, запозичені від поміщицького і містечкового будівництва.

Будуючи хату, майстри користувались системою своєрідного пропорціонування, оперувались певними стандартними розмірами плану 380 x 380 см висота стін 200–240 см, у більш пізніх будівлях при плані 550 x 650 см висота зрубу сягає 280 x 320 см. Стандартним було число вікон і їх розміри, які диктувались висотою вінців. Розміщення вікон було також стандартним – від 70 до 90 см від кута.

Основою всіх будівель був чотирикутний зруб – кліть, що складалася з вінців, тобто горизонтально покладених колод або брусів, з'єднаних на кутах у замки. Завдяки горизонтальному укладенню верхні бруси накладаються на нижні із подальшим висушенням брусів між ними не залишається шпар, весь брус ущільнюється і з часом з'єднується ще щільніше.

Рублена кліть була основною мірою – модулем усіх споруд. Завдяки цій модульності все село сприймалось як єдине ціле. Враження органічної єдності всієї забудови підсилювалось наявністю одного і того ж будівельного матеріалу, однієї і тієї ж техніки його обробки, загального модуля і ритму горизонтальних вінців. А проте не спостерігалось монотонності, бо будівлі мають різні пропорції, деталі і планування.

Розміри зрубів залежали від будівельних матеріалів. Довжина зрубів визначала площу внутрішнього приміщення, а кількість вінців – висоту будівлі. Найчастіше вінців було 10–12 і стіна при цьому мала висоту 2,5–2,8 м [3].

В давні часи будівничий ніколи не збільшував довжину брусів нарощуванням. Якщо треба було побудувати велику будівлю, то прибудовували кліті одну до одної. На Поліссі традиційним стало нев'язання зрубу хати з сіньми. Переважно на стику власне хати і сіней ставили стовпи, в пази яких запускали стіни сіней.

Архітектурний вигляд традиційних споруд, особливо житлових, значною мірою залежить від вирішення вікон та дверей, а в окремих споруд – воріт.

Для виготовлення дверей вибирали бруси значного перетину, а площини одвірків нерідко покривали різьбленням. Форма дверей у житлі переважно прямокутна, рідко зустрічається шестикутна.

Зустрічаються двері, конструктивною основою яких є кругляк з невеликим розгалуженням, що забезпечує дверям жорсткість і запобігає їх перекошеною. Для закріплення дверей в одвірку вибирали чверть, а зверху і внизу видовбували заглиблення, в яких і затискували полотнище дверей.

В окремих будівлях збереглися двері, що повертались навколо вертикального стояка, жорстко поєднаного з дверним полотнищем і затиснутого дерев'яними накладками.

Починаючи з 20-х років ХХ століття із збільшенням розмірів вікон при оформленні віконних прорізів використовуються різьблені наличники. Ареал їх інтенсивного поширення приблизно той же, що і в «драчки».

Коли стіни виведено на необхідну висоту, виникає потреба перекриття простору і влаштування конструкцій даху. Дахи «накотом», «на сохах» і «півсохах», «на козлах» (чапільках), наметові перекриття культових споруд, шестигранних і квадратних в плані клунь відносяться до найархаїчніших конструкцій [4].

Найбільш давніми і такими, що збереглися в окремих реліктових будівлях Полісся є стіжкові, накатні та сошні дахи [5].

Стіжковий дах органічний для будівель зрубної конструкції житлового будівництва. У багатьох типах селянських споруд зустрічається накатна система влаштування даху. Колоди накату могли розміщуватись на певній віддалі одна від одної або врубуватися встик, утворюючи суцільне покриття. Розповсюджені на Поліссі сошні дахи застосовувались як у житлових, так і в господарських будівлях, в котрих для спирання сволака застосовували врубані в стіни «козли».

У давньому поліському житлі при дахах «накотом» в будівництві наметові конструкції іноді виконували і роль стелі; перші ж самостійні стелі ніби дублювали форму покриття (трикутні, трапецієвидні). Найбільшого розповсюдження набула так звана плеската стеля. Вона застосовувалась при будь-яких конструкціях дахів. Колоті плахи або дошки вкладались «у розбіжку» або «впритик» по трьох поперечних та одному повздовжньому сволоку («траму») і присипались глиною та кострицею. Грам виходив на торцевий фасад і декорувался у вигляді завитка або ступінчатого кронштейна, виступаючи за площину стіни на 30–40 см. Це типова стеля. Але поряд з нею в будівлях використовувались перекриття по одному або трьох поперечних сволоках. Траплялись хати, де балки стелі розміщені вздовж приміщення. Це, найімовірніше, наслідок еволюції трикутної і трапецієвидної стелі.

Господарські будівлі часто покривають грубим сіном-«вишієм», яке накладають на густо прибиті сучкуваті лати. Щоб покрівля не роздувалась вітром, на неї кладуть березове гілля, яке зв'язують між собою. Для доброго утримування покрівлі в нижній частині схилів роблять спеціальне укріплення з кілків, які через 30 см впирають у стіну, а зверху закладають в спеціальну заглибину в лату. Описане покриття надає будівлям своєрідного вигляду, характерного тільки для місцевості лісів і боліт. У районі, що прилягає до Прип'яті (Любешівському), для покриття використовують очерет. Зрізаний зимою очерет в'язали в снопи, які при покритті даху прив'язували до лат лозою.

Сухе, чисте й неприступне для шкідників горище є найкращим місцем для зберігання зернопродуктів, для чого його й використовують.

Висновок. Ознайомлення з конструктивно - технічними прийомами, розгляд деяких архітектурно - конструктивних деталей, частин традиційних споруд народного будівництва дозволили виявити архітектурні традиції регіону, які передусім залежали від природно - ландшафтних особливостей, природного будівельного матеріалу та характеру його обробки, що в свою чергу, вплинули на формування конструктивних прийомів та форм традиційних споруд Волині ХІХ – початку ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гошко Р. Ю. Конструктивні особливості традиційного народного будівництва Полісся. - Народна творчість та етнографія, 1985. № 2. – с. 54–55.
2. Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі. - НТЕ. 1970. № 6. – с. 62–63.
3. Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. - Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – с. 36–37.
4. Таранущенко С. Клуни українського Полісся. – НТЕ, 1968. № 3. – с. 60–61.
5. Прибега Л. В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України. – Київ : Українська академія архітектури, 1997. – 27 с.